

RADOSŁAW WOJCIECH LOLO* – WARSZAWA

MAŁO ZNANY INWENTARZ DÓBR BISKUPSTWA PŁOCKIEGO Z 1650 ROKU

Streszczenie

Omówiono w kontekście archiwistycznym: miejsce przechowywania, stan zachowania, opis fizyczny i przyczyny małego wykorzystania przez badaczy inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 r. Omówienia dokonano na tle osiągnięć historiografii polskiej w przedmiotowej kwestii oraz stanu zachowania i zawartości innych inwentarzy biskupstwa płockiego z XVI-XVIII wieku zachowanych w Archiwum Diecezjalnym w Płocku. Następnie przedstawiono genezę i przebieg lustracji z 1650 r., przeprowadzonej z inicjatywy biskupa płockiego Karola Ferdynanda Wazy. Autor przedstawił treść inwentarza w rozbiu na opisy 139 wsi, 47 folwarków, 7 miast i krótko scharakteryzował pozostałe treści. Wskazał na szerokie możliwości wykorzystania źródła w badaniach nad historią gospodarczą Mazowsza na tle porównawczym Korony, stosunków społecznych, struktury wielkości gospodarstw, osadnictwa i onomastyki.

Słowa kluczowe: inwentarze dóbr biskupich; biskupstwo płockie; diecezja płocka; uposażenie XVII w.; Mazowsze; gospodarka XVII w.; miasta biskupie Mazowsza; folwarki na Mazowszu

Akta dóbr biskupich (*bona episcopatus, bona episcopalia*) stanowią niezwykle cenne i bogate źródła. Można je podzielić na dwie podstawowe grupy. Pierwsza to inwentarze (lustracje dóbr biskupich) dokonywane co jakiś z udziałem kapituły katedralnej. Drugą grupę tworzą prowadzone na bieżąco akta poszczególnych dóbr czy kluczy. Niniejszy tekst dotyczy jednego z takich właśnie, mniej znanych inwentarzy. Przydatne są one głównie nie tyle do badań nad historią wewnętrzną

* Radosław Wojciech Lolo – dr hab. historii, prof. nadzw., Akademia Finansów i Biznesu Vistula
e-mail: r.lolo@vistula.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-2430-3148>

Kościół katolickiego, co nad historią gospodarczą i społeczną czasów staropolskich. Zawierają bowiem kopalnię wiedzy na temat stosunków własnościowych, ich struktury, uwarunkowań ekonomicznych, społecznych, danych demograficznych, a nawet historii kultury materialnej czy religijnej. Najstarsze zachowane w polskich archiwach kościelnych inwentarze dóbr biskupich pochodzą z XV i początków XVI wieku¹. Księgi te powstały w związku z płaceniem przez duchowieństwo tzw. *subsidiū charitativū*. Wysokość kontrybucji biskupstwa na rzecz państwa określał każdorazowy synod prowincjalny. Aby uniknąć jednak niesprawiedliwego rozkładu ciężarów na poszczególnych beneficjach w ramach diecezji, tworzono szczegółowe ich opisy, wraz ze specyfikacją dochodów, które następnie gromadzono w jeden *liber beneficiorum*. Niektóre z nich, zwłaszcza najstarsze, zwane *libri beneficiorum*, były już wydawane drukiem².

Dla epoki wczesnonowożytnej inwentarze w archiwach i bibliotekach kościelnych zachowały się licznie³. Jednak tylko niewiele z nich doczekało się krytycznego wydania drukiem⁴. Duże znaczenie odegrała w dziele edycji tego typu źródeł seria *Fontes* Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Większość ze wspomnianych prac dotyczyła jednak głównie biskupstw: kujawskiego i chełmińskiego⁵, po-

¹ S. Librowski, *Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 7 (1963) s. 83.

² *Joannis Długosz Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1-3, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1863-1864; *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. 1-2, wyd. K. Łukowski, Gniezno 1880-1881; *Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510*, wyd. J. Nowacki, Poznań 1950.

³ Por. *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. Informator*, oprac. F. Banaszak i F. Lenort, <http://www.wtg-gniazdo.org/forum/viewtopic.php?style=3&f=2&t=14598>, s. 117; Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), Księgi beneficjów – Libri beneficiorum (1510-1622), sygn. CP 15-20 (6 j.a.), s. 119-120; AAP, Libri Revisionum et Granicierum (1393-1772), sygn. 26-27, 111-119, 379-385 (18 j.a.); AAP, Libri revisionum et inwentaria (1562-1796), sygn. CP 120-159 (39 j.a.); AAP, Inwentarze poszczególnych kluczy dóbr biskupstwa poznańskiego z lat 1408-1796, sygn. CP 160-195. W Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej (dalej: AKKK), sygn. Inv.B.1, Lustracje dóbr biskupstwa krakowskiego z lat 1644-1645; AKKK, sygn. Inv.B.2, Władarstwo Krakowskie czyli Lustracje D.B.K. A. 1668; AKKK, sygn. Inv.B.28, Inwentarz Generalny Kluczów Kieleckiego y Samsonowskiego (...) spisany 1746; Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), sygn. Dz. LVI, nr 271, Inwentarz Klucza Kieleckiego (...) 1788.

⁴ Tylko tytułem przykładu: *Connotatio villarum, decimarum, censusum dioecesis Wladislaviensis (ex an. 1526-1527)*, wyd. S. Chodyński, Włocławek 1891; *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do r. 1759 inwentarzy*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927; *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1598*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1951; *Inwentarze dóbr stolowych biskupstwa włocławskiego z 1582 roku*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1956; *Inwentarze dóbr stolowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1959.

⁵ W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w archiwum diecezjalnym we Włocławku*, ABMK, 68 (1997) s. 29-31, ostatnio zaś na temat nieznanego inwentarza: W. Rozyrkowski, *Nieznanany inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego*

znańskiego⁶ oraz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego⁷. W drugiej połowie XX wieku i pierwszych dekadach wieku obecnego zainteresowanie edycją inwentarzy dóbr biskupich wyraźnie osłabło. Większą uwagę badaczy cieszyły się inwentarze kościołów i parafii, co można tłumaczyć obserwowanym na przełomie stuleci renesansem historii regionalnej. Dla tego czasu zauważyć jednak należy próby wydania drukiem pomniejszych inwentarzy kluczy dóbr kościelnych (w tym zwłaszcza zakonnych)⁸, omówienia i krytyczne analizy większych zespołów i opracowania⁹ oraz nowocześnie sporządzone inwentarze archiwalne zespołów znajdujących się w archiwach kościelnych¹⁰.

Na tym ogólnie zarysowanym tle znajomość przez badaczy, wykorzystanie, a już szczególnie zakres edycji inwentarzy dóbr biskupich diecezji płockiej w XVI-XVIII wieku jawi się wyjątkowo skromnie. Biskupstwo płockie należało zaś w czasach staropolskich do grupy najlepiej uposażonych. Jak wynika z badań ks. Teofila Długosza¹¹ i Krzysztofa Chłapowskiego¹², plasowało się ono pod względem wysokości uposażenia na czwartym miejscu, po arcybiskupstwie gnieźnieńskim, biskupstwach krakowskim i kujawskim. Materiał zawarty w inwentarzach dóbr biskupstwa płockiego dotyczy znacznych obszarów i sporej części ludności Mazowsza, stanu nie tylko duchownego, ale też chłopskiego i mieszczańskiego, a za sprawą arend także i szlacheckiego. Jest to więc dla skromnych dokonań historiografii w zakresie badań społecznych i gospodarczych Mazowsza w XVI-XVIII wieku źródło niezwykle istotne.

z 1661 roku, „Zapiski Historyczne. Kwartalnik Poświęcony Historii Pomorza”, (2003) z. 2-3, s. 161-165.

⁶ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564*, wyd. E. Długopolski, Kraków 1938.

⁷ S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, ABMK, 28 (1974) s. 41-44.

⁸ *Inwentarze i lustracje klucza sławkowskiego XVII i XVIII wieku*, oprac. S. Witkowski, J. Krajniewski, Dąbrowa Górnicza-Sławków 2013; M. Makowski, *Inwentarz klucza miechowskiego z 1731 r.*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne”, 3 (2016) s. 19-68; *Inwentarze kolegium jezuitów w Nowogrodku oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. A. Marini, Poznań 2020; *Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. A. Marini, Poznań 2020.

⁹ S. Cackowski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII-XVIII w.*, cz. 1: *Gospodarstwo chłopskie*, Toruń 1961; E. Tutalak, *Wielkość gospodarstw kmiecych w kluczu muszyńskim biskupów krakowskich w XVII-XVIII w.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin-Polonia”, 59 (2014) z. 1-2, s. 119-134; A. Markiewicz, *Osiemnastowieczne inwentarze jako źródło do dziejów klasztorów prowincji ruskiej dominikanów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 61 (2013) nr 1, s. 75-84.

¹⁰ M. Dalecki, *Acta dóbr biskupów przemyskich obrządku łacińskiego 1652-1883: inwentarz archiwalny zespołu*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, 11 (1996) s. 101-113.

¹¹ T. Długosz, *Biskupi polscy XVII-XVIII w., obsada, dyspensy taksy*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 5 (1958) nr 2, s. 92-93.

¹² K. Chłapowski, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, s. 152-153.

Z epoki wczesnonowożytnej zachowało się w Archiwum Diecezjalnym w Płocku kilka inwentarzy dóbr biskupich. W trakcie próby porządkowania zasobu archiwalnego podjętej jeszcze w latach 70. ubiegłego wieku przez ks. Tadeusza Żebrowskiego inwentarze dóbr biskupich próbowano zgrupować jako jeden dział, nadając im sygnatury zaczynające się od B 1, B 2 itd. Z czasem jednak ten pomysł zarzucono, zmieniając numerację na trzycyfrową, co spowodowało znaczny zamęt przy cytowaniu, a przy braku pełnego inwentarza Archiwum Diecezjalnego również utrudnienia w dostępie. Także i wprowadzone wówczas opisy akt nie zawierały precyzyjnych tytułów, a czasem nawet dat krańcowych. Obecnie inwentarze dóbr biskupstwa płockiego nie stanowią jednego zespołu archiwalnego i mają podwójne lub tylko dawne sygnatury. Przechowywane są zaś razem z niesygnowanymi aktami dóbr biskupów płockich¹³ i aktami dotyczącymi pałaców biskupich w Płocku¹⁴ i w Pułtuskach¹⁵. Część z tych dokumentów została zmikrofilmowana i dostępna jest w Ośrodku Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych w Lublinie¹⁶.

Najstarszy z zachowanych jest *Inwentarz dóbr biskupich klucza płockiego z 1595 r.*¹⁷ Dotyczy on jednak tylko dóbr przednarwiańskich¹⁸. Zachował się w postaci kopii z 1730 r. Liczy 108 kart. Nie był on zmikrofilmowany przez Ośrodek ABMK i dlatego pozostaje niemal całkowicie nieznan¹⁹.

Drugi pod względem chronologii inwentarz, pochodzący z 1650 r., stanowi główny przedmiot niniejszych rozważań i szerzej zostanie omówiony poniżej.

¹³ Np. Archiwum Diecezjalne w Płocku (dalej: ADP), bez sygn., 1635-1775 Akta dóbr biskupstwa płockiego; bez sygn., 1692-1693 Akta dóbr biskupów płockich; Mf ABMK 1536, Akta dóbr biskupów płockich 1695-1701; sygn. 124, Mf ABMK 1518, 1785 Akta dóbr biskupów płockich zanarwiańskie; sygn. B 343, 1776-1777 Rachunki dóbr biskupstwa płockiego. Zespoły te są praktycznie nierozpoznane i nieeksplloatowane badawczo przez historyków.

¹⁴ ADP, sygn. B 21, Mf ABMK 1534, 1819-1852 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 1; 1853-1856 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 2; 1811-1852 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 3; sygn. B 23, Mf ABMK 1534, 1855-1862 Akta dot. pałacu biskupiego w Płocku [finansów, dzierżawy, pogorzeli].

¹⁵ ADP, bez sygn., 1852-1866 Akta dot. pałacu biskupiego w Pułtuskach; 1811-1866 Akta dot. pałacu biskupiego w Pułtuskach; 1863-1875 Akta dot. pałaców biskupich w Płocku i Pułtuskach.

¹⁶ *Katalog mikrofilmów Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, cz. 3, oprac. ks. B. Kumor, ABMK, 24 (1972) s. 243-247; *Katalog mikrofilmów Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II*, oprac. M. Dębowska, Kraków 2017. Inwentarze na mikrofilmach Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych w tekście oznaczono jako Mf ABMK wraz z numerem mikrofilmu.

¹⁷ ADP (dawna sygn. B nr 4), 1595, Inwentarz dóbr biskupich klucza płockiego (dopisek późniejszy: *górzńskiego, brokowskiego*).

¹⁸ Faktycznie zawiera opis dóbr biskupich 8 kluczy: górzńskiego, mąkolińskiego, płockiego, raciańskiego, czerwińskiego, jonieckiego, gródeckiego, brokowskiego. Tamże, k. 1.

¹⁹ Krótki fragment opisujący Brok został przywołany jako Aneks nr 1 przez M. Pleskaczyńską, *Źródła historyczne do dziejów Broku i Puszczy Białej*, w: *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość – środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, red. J. Kazimierski, Ciechanów 1989, s. 575

Trzeci inwentarz pochodzi z 1692-1693 r.²⁰ Sporządzono go na podstawie lustracji przeprowadzonej po przejściu Stanisława Dąbskiego na biskupstwo kujawskie (od listopada 1692 r.), a u progu objęcia diecezji płockiej przez Andrzeja Chryzostoma Załuskiego, z inicjatywy kapituły katedralnej płockiej, a zakończono w lipcu 1693 r.²¹ Kwestionariusz do przeprowadzenia lustracji, jak też i udzielane odpowiedzi mają tu często charakter ogólnikowy²², zdecydowanie mniej bogaty w treści niż w przypadku inwentarza z 1650 r. Mimo to dane tam zawarte stanowią istotne źródło choćby dla ustalenia skali zniszczeń wojennych na Mazowszu w drugiej połowie XVII wieku²³. Ponadto choć opis jest zwięzły, to inwentarz obejmuje dobra na terenie całego rozległego biskupstwa i liczy 1061 paginowanych stron.

Fragmentaryczny, ale godny odnotowania jest też *Opis klucza górzeńskiego 1747*, zawierający dodatkowo akta do dziejów Górzna z lat 1859-1860²⁴.

Kolejna lustracja dóbr biskupich została przeprowadzona w 1753 r. przez biskupa Józefa Eustachego Szembeka. Jej efektem jest nieoprawiona księga *Revisiones bonorum Episcopatus Plocensis 1753*. Dane zawarte w tej lustracji są już dużo bardziej szczegółowe²⁵.

Następną lustrację, obejmującą tym razem dobra przednarwiańskie biskupstwa płockiego sporządził w okresie od sierpnia do października 1773 r. kanonik kapituły katedralnej płockiej Jan Łempicki. Działał on na zalecenie swej kapituły w okresie *sede vacante* biskupstwa po śmierci Hieronima Antoniego Szeptyckiego († 9.08.1773), a przed objęciem rządów w diecezji przez Michała Jerzego Poniatowskiego²⁶.

²⁰ ADP, sygn. 119 (B nr 5), Mf ABMK 1492, Inwentarz biskupstwa płockiego W. XVII, Inwentarz biskupstwa płockiego Ex Commissione Jaśnie Wielmożnego J.M.X. Andrzeja Chryzostoma na Załuskach i Błędowie Załuskiego Biskupa Płockiego, opata wąchockiego i Przewielebniejszej Kapituły Płockiej Jaśnie Wielmożnych Ich Mciów XX Prałatów i Kanoników przez Ich Mciów niżej podpisanych JMX i JMX od pomienionej Przewielebnej Kapituły deputowanych po rezygnacji J.W.J.M.X. Stanisława na Lubrańcu Dąbskiego przeszłego Płockiego a terazniejszego Kujawskiego Biskupa a die 26 Novembris Anni 1692 w pierwszym roku, ad diem 24 Junij Anno 1693 spisany.

²¹ W. Góralski, *Andrzej Chryzostom Załuski, biskup płocki 1692-1698. Wkład w dzieło recepcji reformy trydenckiej*, Warszawa 1987, s. 16-17.

²² R. Lolo, *Pultusk w drugiej połowie XVII wieku w świetle inwentarzy dóbr biskupich*, „Rocznik Mazowiecki”, 19 (2007) s. 247-250.

²³ Żaden z tekstów nie jest znany autorowi ostatniej pracy na ten temat. Ł. Przybyłek, *Mazowsze (straty i zniszczenia wojenne)*, w: M. Nagielski, K. Kossarzewski, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655-1660*, Warszawa 2015, s. 285-324.

²⁴ ADP, sygn. 127, Mf ABMK 127, *Opis klucza górzeńskiego z 1747*.

²⁵ M.M. Grzybowski, *Wstęp*, w: *Lustracje zamku pultuskiego*, Ciechanów 1977, s. 6.

²⁶ ADP, sygn. 121, Mf ABMK 1493, *Invetorium partis bonorum episcopatus Plocensis vide licet ante fluvium Narev tantum sito rum per me infrascriptam vacante sede post fata Hieronimi Szeptycki eppi Plocensi die 9-na Augusti anno praesenti 1773 subsecuta in capitulo electionali administratoris electrum aecomum conscribe inchoatum ac tandem brevi spatio temporis circa captam possessionem ejusdem episcopates a Celesissimi principe Michaelae Poniatowski episcopo Plocensi duce Pultoviae ad natum ejusdem Celesissimi principis in generali capitulo por festo Navitatis B.V.M. anno current celebrato confirmatum delegatumque Revisorem scilicet Joannem Łempicki canonicum cathedral Plocensi diebus mensium Augusti, Septembri, Octobri 1773 anno cotinnetum.*

Wreszcie z 1785 r. pochodzi ostatnia z czasów I Rzeczypospolitej, za to obszerna lustracja dóbr przednarwiańskich z okresu przed objęciem biskupstwa płockiego przez Krzysztofa Hilarego Szembeka, która ma już swoje omówienie²⁷.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu inwentarz z 1650 r. był bardzo rzadko cytowany. Wynika to z dwóch podstawowych faktów. Po pierwsze Archiwum Diecezjalne w Płocku nie posiada pełnego inwentarza²⁸, a drukiem wydano jedynie fragmentaryczne spisy akt, głównie metrykalnych²⁹. Po drugie stanowiący główny przedmiot niniejszych rozważań inwentarz z 1650 r. nie posiada aktualnej sygnatury³⁰. Nie był on też mikrofilmowany w ramach akcji podjętej przez Ośrodek ABMK w Lublinie. Dotarcie do niego jest więc w zasadzie niemożliwe, o ile nie posiada się bardziej szczegółowej, pośrednio pozyskanej od wcześniejszych użytkowników wiedzy na temat jego istnienia, czasu powstania, tytułu, opisu i miejsca przechowywania w magazynie archiwalnym.

Dotychczas był on więc eksploatowany badawczo tylko przez niewielkie grono historyków. Natomiast przez jego znaczną obszerność nigdy nie został wykorzystany w całości³¹. W drobnym fragmencie, omawiającym stan zamku biskupów płockich w Pułtusk, opublikował go ks. Michał M. Grzybowski³². Opracowanie tego fragmentu nie nosi znamion krytycznej edycji tekstu źródłowego. Także w ograniczonym kontekście dziejów Pułtuska fragment inwentarza przywoływał w artykule³³ i w rozdziałach monografii³⁴ Radosław Lolo. Nieco szerzej, ale również w aspekcie pułtuskim zawartość inwentarza badali i komentowali Zbigniew Morawski³⁵, Dariusz Milewski³⁶ oraz Krzysztof Wiśniewski³⁷. W kontekście całej die-

²⁷ W. Graczyk, *Inwentarz dóbr przednarwiańskich biskupstwa płockiego z 1785 roku*, „Nasza Przyszłość”, 107 (2007) s. 265-276.

²⁸ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Opis zasobów Archiwum*, <https://archiwumplock.pl/opis-zasobow-archiwum/> (dostęp: 23.10.2020).

²⁹ D. Majewski, *Inwentarz ksiąg metrykalnych Archiwum Diecezjalnego w Płocku*, Płock 2006 i Płock 2014; D. Majewski, *Spis dokumentów parafialnych w zasobach Archiwum diecezjalnego w Płocku*, Płock 2011.

³⁰ Na księdze widnieje tylko dawna, nieaktualna już sygn. B-346.

³¹ Lolo, *Pułtusk w drugiej połowie XVII wieku*, s. 242-251.

³² *Lustracje zamku pułtuskiego*, oprac. M.M. Grzybowski, Ciechanów 1977, s. 13-14.

³³ Lolo, *Pułtusk w drugiej połowie XVII wieku*, s. 242-251.

³⁴ R. Lolo, *Miasta mazowieckie w II połowie XVI i początkach XVII wieku. Kryzys w procesie integracji?*, w: *Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku. Studia i szkice*, red. J. Dziegielewska, Warszawa 2010, s. 161-186; tenże, *Kościół w epoce nowożytnej*, w: *Dzieje Pułtuska*, t. 1: *do 1795 roku*, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 265-334; tenże, *Oświata i kultura w Pułtusk w epoce staropolskiej w: Dzieje Pułtuska*, t. 1: *do 1795 roku*, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 335-360.

³⁵ Z. Morawski, *Gospodarka Pułtuska w okresie nowożytnym*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 9, red. J. Szczepański, Pułtusk 2011, s. 43-54.

³⁶ D. Milewski, *Stan gospodarczy klucza pułtuskiego w świetle inwentarza dóbr biskupów płockich z 1650 roku*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 9, red. J. Szczepański, Pułtusk 2011, s. 55-68.

³⁷ K. Wiśniewski, *Emigracja z Mazowsza i miast mazowieckich w XVI-XVII wieku w świetle rejestrów przyjęć do prawa miejskiego*, w: *Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych*

ceji, ogólnie i bez szczegółowej analizy, inwentarz z 1650 r. przytaczał ks. Waldemar Graczyk³⁸. Efemerycznie (i chyba też czasem wtórnie) źródło przywoływali również badacze historii bartnictwa Krzysztof Braun³⁹, Jan Witord⁴⁰, Józef Burszta⁴¹ i Bernard Kielak⁴². Zatem, jak na tak obszerne i ważne dla wczesnonowożytnej historii Mazowsza źródło, stan taki trudno uznać za zadowalający. Podkreślić zaś trzeba, że większość przywołanych opracowań dotyczy w zasadzie tylko wązszych i wybranych wątków tematycznych lub lokalnych. Na skalę zawartości inwentarza pod względem obszaru i treści jest to zaś tylko niewielka część możliwości, jakie daje to niedoceniane i mało znane źródło.

Inwentarz to kodeks papierowy, oprawiony w brązową skórę o wymiarach 29,5×14,9 cm. Dodatkowo obłożony jest w papier. Ogólny stan zachowania jest dobry. Drobne uszkodzenia widoczne są jedynie na rogach stron. Papier posiada filigran przedstawiający na kartuszu podtrzymywanym przez anioła bramę z otwartymi wrotami. Nie został on dotychczas zidentyfikowany⁴³. Kodeks liczy 258 kart paginowanych i 6 nlb. *in folio*. Od karty 8 paginacja została powtórzona inną ręką, numerację umieszczono nieco niżej, także w prawym górnym rogu. Wynikać to mogło z faktu, że pierwotne numery na rogach stron stawały się nieczytelne, po drugie w pierwotnej paginacji popełniano błąd i po karcie 39, zamiast 40, następuje ponownie 30. Przy większych liczbach paginy numeracja wtórna i pierwotna nie jest więc już taka sama⁴⁴. W niniejszym tekście posłużono się paginacją wtórna.

Tekst pisany jest kilkoma różnymi rękami w języku polskim i łacińskim. Dominującym językiem jest polski. Pełny tytuł inwentarza brzmi: *Anno Domini 1650 Revisio episcopatus Plocensis ex commissione Serenissimi Poloniae et Sueciae Principis et R[ever]endissimi Domini D[omi]ni. Caroli Ferdinandi episcopi Plocensis et Vratislaviensis Ducis Opolensis et Ratiborensis Abbatis Clarae Tumbae et per Illustros et R[ever]endos Dominos Joannem Cieliecki archidiaconum Dobrzyńskiego, Poznańskiego, Plocensis canonicum, Albertum Brzeski canonicum Plocensem, praepositum Scarissewiensis, Joannem Zadorski canonicum Plocensem,*

nych w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku. Studia i szkice, red. J. Dziegielewski, Warszawa 2010, s. 187-232; tenże, *Pułtusk w XVI-XVIII wieku. Ustrój – gospodarka – ludzie*, w: *Dzieje Pułtuska*, t. 1: *do 1795 roku*, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 147-265.

³⁸ W. Graczyk, *Stanisław Lubieński: pasterz, polityk i pisarz 1574-1640*, Kraków 2005, passim.

³⁹ K. Braun, *Bartnictwo w Puszczy Białej*, w: *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość – środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, red. J. Kazimierski, Ciechanów 1989, s. 374.

⁴⁰ J. Witord, *Ciosna bartników wyszkowskich*, mps Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, sygn. 73.

⁴¹ J. Burszta, *Znamiona bartne w Puszczy Wyszkowskiej*, „Lud”, 41 (1954) s. 530-537.

⁴² B. Kielak, *Historia bartnictwa na Mazowszu*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 18 (2004) s. 14-25.

⁴³ J. Siniarska-Czaplicka, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1969, passim.

⁴⁴ I tak: brak jest w nowej paginacji karty o numerze 29, w starej paginacji po karcie 39, następuje karta 30, dalej więc: stara paginacja: 31, nowa 41, następnie przy karcie starej paginacji 48 popełniono błąd, pomijając jedną liczbę i zamiast 49 napisano od razu 50. Powoduje to stałą już potem różnicę między starą a nową paginacją o 11 numerów (np. stare 78, nowe 90).

praepositum Osiecensem, Jakobum Belza, canonicum Plocensem, Pultoviensem a venerabili capitulo generali Plocensi deputatos. Przed kartą tytułową umieszczony jest jednostronicowy zapis *Copia jałmużny z Zamku Pułtowskiego za Królewicza JegoM[ilo]Jci wydawanej*⁴⁵. Dotyczy on wysokości wydawanej z zamku pułtuskiego, a naznaczonej przez biskupa Karola Ferdynanda Wazę, dorocznej jałmużny dla szpitala przy kolegiacie pułtuskiej. Jest datowany w Pułtusk, dnia 6 stycznia 1646 r. i podpisany przez kanonika pułtuskiego ks. Jakuba Bełzę.

Kilka słów należy jeszcze poświęcić okolicznościom powstania źródła. Niewątpliwym inicjatorem lustracji dóbr biskupich był sam ówczesny biskup płocki i wrocławski Karol Ferdynand Waza. Biskupstwo płockie objął on w 1643 r., jednocześnie zachowując dzierżone już wcześniej biskupstwo wrocławskie. Sam biskup-królewicz nie przyjął nigdy święceń kapłańskich i bezpośrednio nie zarządzał diecezją, ale czynił to poprzez ustanowionych przez siebie administratorów. W diecezji płockiej byli nimi z pewnością biskup sufragan Wojciech Tolibowski⁴⁶ i ks. kanonik Szymon Kołudzki (ok. 1570-1656), kustosz kapituły katedralnej płockiej (od 1637 r.), prepozyt i kanclerz gnieźnieński, scholastyk wrocławski, kanonik krakowski i sekretarz królewski⁴⁷. Nie znaczy to jednak, że Karol Ferdynand nie zajmował się diecezją. Zorganizował wszak synod diecezjalny w 1643 r. Uchodził też za sprawnego administratora swych dóbr biskupich. Dochody z nich znacznie pomnożył, a majątek osobisty wręcz potroił. Angażował się w życie polityczne Mazowsza, wspierając sprawy mazowieckiej szlachty na dworze monarchicznym i prowadząc efektywną politykę nominacji na urzędy i godności lokalne⁴⁸. Po nieudanej próbie elekcji w 1648 r. Karol Ferdynand skupił się jeszcze wyraźniej na kwestiach majątkowych. Choć częściej przebywał na Śląsku, nie zaniedbywał spraw w diecezji płockiej, zwłaszcza w zakresie nominacji i kwestiach zarządzania beneficjami⁴⁹. Zapewne dla uporządkowania i oceny swych docho-

⁴⁵ ADP, sygn. dawna: B 346, Inwentarz z 1650 roku, k. 2 (dalej: ADP, Inwentarz z 1650 r.).

⁴⁶ Wojciech Tolibowski h. Nałęcz (1607-1663). Sufraganem płockim został w 1643 r., po śmierci poprzednika Stanisława Starzewskiego, co niemal zbiegło się z objęciem rządów w diecezji przez Karola Ferdynanda Wazę i pozostał nim do śmierci królewicza w 1655 r. Jako sufragan płocki był tytularnym biskupem lacedemońskim. Sprawował funkcję prepozyta płockich norbertanek, konsekrował m.in. kościół i klasztor św. Józefa w Pułtusk, ufundowany przez Wojciecha Wessela w 1648 r. T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 63-64.

⁴⁷ J. Sawicki, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 4: *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, Warszawa 1952, s. 159 oraz W. Dworzaczek, *Kołudzki Szymon h. Pomian (ok. 1570-1656)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13, Wrocław 1987-68, s. 365-366.

⁴⁸ W. Czaplinski, *Karol Ferdynand Waza*, w: *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa, <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/karol-ferdynand-waza> (dostęp: 9.01.2021); J. Brzezińska-Laszczyńska, *Karol Ferdynand królewicz polski i biskup wrocławski*, Kraków 2009, s. 144; M.M. Grzybowski, L. Zygnier, *Episkopat płocki w latach 1075-2015. 940 lat istnienia diecezji*, Płock 2015, s. 183-185.

⁴⁹ Por. Biblioteka Kórnicka PAN (dalej: BK), sygn. BK 01128, Korespondencja Karola Ferdynanda Wazy i dostojników świeckich i duchownych (1639-1650), z tego okresu: k. 298-298v: do ks. Brzeskiego w sprawie zmiany patrona sądowego Żaluskiego; k. 299v: do W. Tolibowskiego w sprawie klasztorów żeńskich; k. 299-300 i k. 301: do tegoż w sprawie obsadzenia kanonii w płockiej kapitule katedralnej; 300v: do kapituły katedralnej w sprawie z opatem płockich benedyktynów

dów zlecił on i doprowadził w 1650 r., by komisja wyłoniona przez kapitułę katedralną płocką przeprowadziła lustrację dóbr biskupstwa. Podkreślić trzeba, że rzadko zdarzało się, iż to biskupi płocky zlecali rewizje. Zdecydowanie częścię w dziejach diecezji przeprowadzono lustracje dóbr episcopalnych z inicjatywy kapituły katedralnej, w czasie *sede vacante* biskupstwa.

Z zalecenia Karola Ferdynanda Wazy na posiedzeniu gremialnym wiosną 1650 r. kapituła katedralna płocka powołała komisję lustracyjną. Podjęła ona prace już od maja. Jednak udało się ustalić, że skład komisji biskup płocki wymieniał jeszcze w czerwcu. W dniu 26 czerwca Karol Ferdynand wystosował list wyrażający niezadowolenie ze składu komisji. Domagał się w nim, by oprócz akceptowanego przez hierarchę ks. Jana Cieleckiego, archidiacona dobrzyńskiego, kapituła wyznaczyła na komisarza także ks. Alberta Brzeskiego, kanonika płockiego i proboszcza skaryszewskiego. Według biskupa był to bowiem kandydat lepszy od powołanego już ks. J. Cielgowskiego, któremu ponoć na należyte wypełnienie obowiązków nie pozwalał zły stan zdrowia⁵⁰. Dzień później biskup pisał zaś do ks. A. Brzeskiego: „pilnie tedy żądamy, abyś tę W[asza] W[ielebność] z Wielebn[ym] X[się]dzem Janem Cieleckim, któregośmy proponowali, fuctia i pracę na się wziąć i nieodwłocznie odprawować chciał”⁵¹. Tego samego dnia biskup płocki i wrocławski w liście do księdza J. Bełzy jasno wyraził swą wolę odnośnie do lustracji dóbr: „Życząc, aby już wiele razy od nas proponowana Ep[isco]patus Plocen[is] revisia odprawić się mogła, piszemy tak do V[e]n[rabi]le Capit[ul]um Plocen[sem] jako i do Wielebn[ego] X[się]d[za], aby tę funkcją z W[aszą] W[ielebnością] dla lepszej i doskonalszej we wszystkim informatjej na się wziął”⁵². Jak wynika z przywoływanej korespondencji księdza J. Cielecki, A. Brzeski i J. Bełza należeli do najbardziej zaufanych wykonawców biskupich zaleceń. Skład komisji do przeprowadzenia lustracji ostatecznie wyłoniony został zatem przez kapitułę pod wyraźne dyktando biskupa. Przedstawiał się następująco: ks. J. Cielecki – kanonik płocki i poznański, archidiacon dobrzyński, ks. A. Brzeski – kanonik płocki, prepozyt sakryszewski, ks. Jan Zadorski – kanonik płocki, prepozyt osiecki oraz ks. J. Bełza – kanonik płocki i pułtusi. Terytorialnie reprezentowali oni więc wszystkie trzy archidiaconaty diecezji: płocki, dobrzyński i pułtusi. Co do ich kompetencji merytorycznych, to przywoływana już korespondencja Karola Ferdynanda Wazy jednoznacznie je podkreśla, także w aspekcie pilności i skrupulatności, nie mówiąc już o zaufaniu biskupa.

Formularz do lustracji i instrukcje w tej sprawie opracował niewątpliwie Karol Ferdynand lub jego współpracownicy. Napomina on w liście ks. Bełzę: „abyś to nieodwłocznie całe się do Inrstuctiej Naszej stosując mature sciat”⁵³. Wizytacja miała zostać przeprowadzona według podziału na poszczególne klucze biskupich dóbr. Łącznie było ich wówczas 11: pułtusi, jabłonowski, wyszkowski, brokow-

dotyczącej siedziby gremium; k. 302: do W. Wessela, starosty różańskiego w sprawie sporu z proboszczem pałuckim.

⁵⁰ Tamże, k. 304: Karol Ferdynand do kapituły katedralnej płockiej 26.06.1650 r.

⁵¹ Tamże, k. 304v: Karol Ferdynand do ks. Brzeskiego 27.06.1650 r.

⁵² Tamże, k. 304v: Karol Ferdynand do ks. Bełzy 27.06.1650 r.

⁵³ Tamże, k. 304.

ski, gródecki, szumliński, czerwiński, raciąski, mąkoliński, górzyński i wreszcie płocki. Lustrację przeprowadzono w 1650 r. w różnych miesiącach. Jako pierwszy w maju lustrowano klucz raciąski⁵⁴. Następnie, w czerwcu i lipcu⁵⁵, „inwentowany” był klucz pułtuski, szumliński wizytowano w czerwcu⁵⁶, folwark i wieś Jabłonna⁵⁷ oraz klucz czerwiński⁵⁸ w sierpniu, klucz wyszkowski w październiku⁵⁹, gródecki w październiku i listopadzie⁶⁰, brokowski w listopadzie⁶¹. Nie podano dokładniejszej daty odbycia lustracji kluczów mąkolińskiego, górzyńskiego oraz płockiego, zaznaczając jedynie: *A[nn]o 1650*⁶². W rękopisie dają się zidentyfikować różne ręce pisarzy (wizytatorów?). I tak: jedna ręka sporządzała opis dla kluczy pułtuskiego, czerwińskiego i gródeckiego, który wizytował ks. J. Bełza, klucz wyszkowski opisano już inną ręką, brokowski jeszcze inną, odrębną szumliński, inną mąkoliński, a jeszcze inną górzeński (tu zmiana od k. 234). Wreszcie opisany na końcu klucz płocki został także sporządzony przez innego pisarza.

Każda wieś i każdy folwark opisywane były według szczegółowego formularza, niemal identycznie stosowanego w trakcie deskrypcji wszystkich kluczy. Najlicniejszą zaś grupę opisową stanowią wsie. Dla każdej z nich w opisie najpierw podawano ogólną powierzchnię użytków w łanach, z rozbiciem na łany, z których odrabiano pańszczyznę (robotne), łany najemne, łany puste oraz te należące do innego uposażenia (np. wójtowskie, zakonne, na uposażenie szpitala itp.). Następnie dla każdego rodzaju użytkowania gruntów określono wymiar świadczeń z jednego łanu bądź jego połowy (półwłóczka). Podawano najpierw daniny w pieniądzu (złoty i grosz), płodach rolnych (zboże w korcach, drób, jajka, gatunki ryb w sztukach, rzadziej: przędzę lnianą w łokciach, mięso wołowe w łopatkach i mostkach, łój w kamieniach, miód w rączkach). Następnie specyfikowano powinności poddanych w danej wsi. Przede wszystkim opisywano wymiar pańszczyzny w dniach roboczych (z rozróżnieniem pieszej lub sprzężajnej oraz omłotów), liczonej w stosunku rocznym. O ile mieszkańców obowiązywały inne powinności, także wymieniano je w tym miejscu. Na przykład dla mieszkańców wsi Łubienica z klucza pułtuskiego (obecnie pow. pułtuski, gm. Pokrzywnica) zapisano: „straż⁶³ za dzień odprawują kolejno na Górki”⁶⁴. Z kolei dla chłopów ze wsi Kacice w tym samym kluczu (obecnie pow. pułtuski, gm. Pułtusk) zaznaczo-

⁵⁴ ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 200.

⁵⁵ Tamże, k. 3.

⁵⁶ Tamże, k. 180.

⁵⁷ Tamże, k. 64.

⁵⁸ Tamże, k. 191.

⁵⁹ Tamże, k. 75.

⁶⁰ Tamże, k. 166.

⁶¹ Tamże, k. 124.

⁶² Tamże, k. 223.

⁶³ Stróża to świadczenie polegające na pełnieniu przez poddanych straży nad miejscami należącymi do pana feudalnego. Czasami w epoce nowożytnej było ono zamieniane na inną powinność lub świadczenie w pieniądzu. A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa 1979, s. 189.

⁶⁴ ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 20.

no, że: „miast stróży wożą wodę na Górki⁶⁵ koleją za dzień”⁶⁶. Czasami nie wyszczególniano świadczeń, ale w granicach jednego klucza pisano jedynie, że są one identyczne jak w pozostałych wsiach. I tak dla chłopów z Płocochowa zarejestrowano jedynie: „Inne podatki i powinność jako w Kaczycach strzegą koleją za dzień”⁶⁷. Dalej szczegółowo wyliczano inne powinności. W zestawieniu tym mieściły się informacje dotyczące dziesięciny: komu przynależy i czy jest płacona w pieniądzu (*decima pecuniaris*), czy też wybierana jest jako snopowa lub wytyczna (*decima manipularis*)⁶⁸. Drugim świadczeniem było *contrubutio agrario*, zwane inaczej łanowym, czyli czynszem płaconym z gruntu od łanu⁶⁹, choć akurat w omawianym źródle czasem wspomina się o opłatach od domu (gospodarstwa). Podawano je w pieniądzu. Wymienia się też często *contributio fumalem*, czyli podatek podymny. Także naliczany w pieniądzu, płacony od domu⁷⁰. Tę część opisu wieńczy wreszcie informacja o innych posiadaczach części gruntów we wsi, wójtostwie lub libertacjach z ich podstawą prawną, o ile takie zostały nadane.

Dla każdej wsi sporządzano następnie szczegółowe zestawienie tabelaryczne, zawierające: imiona i nazwiska mieszkańców (*nomina colonorum*), liczbę włók z pańszczyzną (*robota*), liczbę włók najemnych (*najem*), liczbę użytkowanych włók pustych (*puste*), liczbę koni w gospodarstwie i wreszcie stan zabudowań w gospodarstwie (*budynki*). Tylko wyjątkowo, z różnych, nie zawsze jasnych powodów, nie podano omawianego zestawienia, jak w wypadku wsi Dzierżanowo z klucza pułtuskiego⁷¹ (obecnie: pow. makowski, gm. Szelków), Popławy⁷² (obecnie: pow. pułuski, dzielnica Pułuska), Jeżewo⁷³ (obecnie: pow. pułuski, gm. Pułusk), Szyszki⁷⁴ (obecnie: pow. pułuski, gm. Gzy), Sulnikowo⁷⁵ (obecnie: pow. pułuski, gm. Gzy), z klucza wyszkowskiego zaś wsi Bojany (obecnie: pow. ostrowski, gm. Brok), wsi Wyszków (obecnie: pow. wyszkowski, dzielnica Wyszkowa)⁷⁶, osady Suski⁷⁷ (obecnie: Suski Stare pow. wyszkowski, gm. Długosiodło). W kluczu brokowskim natomiast nie wykazano zestawienia mieszkańców wsi Młynarze⁷⁸ (pow. wyszkowski, gm. Zabrodzie), Borek⁷⁹ (obecnie: pow. ostro-

⁶⁵ Górki – nazwa folwarku biskupiego, dziś na obszarze miasta Pułuska. Nazwa ta nie funkcjonuje już niemal w potocznym obiegu.

⁶⁶ Tamże, k. 19.

⁶⁷ Tamże, k. 21.

⁶⁸ Z. Głoger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 2, Warszawa 1901, s. 104-105.

⁶⁹ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648. Projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006, s. 47-53.

⁷⁰ Tamże, s. 53-58.

⁷¹ ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 50-50v.

⁷² Tamże, k. 26.

⁷³ Tamże, k. 26.

⁷⁴ Tamże, k. 37v-38.

⁷⁵ Tamże, k. 38.

⁷⁶ Tamże, k. 90.

⁷⁷ Tamże, k. 107v.

⁷⁸ Tamże, k. 144-144v.

⁷⁹ Tamże, k. 155v. Tu jasno zapisano: w tej wsi żadnych budynków nie masz od lat 20.

łęcki, gm. Czerwin), Orzeł⁸⁰ (niezidentyfikowana), Niegowiec⁸¹ (obecnie: pow. ostrołęcki, gm. Małkina Górna). W kluczu raciąskim brak jest spisu chłopów dla wsi Kroczewo⁸² (obecnie: pow. płoński, gm. Załuski) i wreszcie w kluczu górzyńskim dla wsi Szczutowo⁸³ (obecnie: pow. brodnicki, gm. Górzno).

Gdy idzie owe *nomina colonorum*, to najczęściej podawane są imię i nazwisko kmiecia⁸⁴. Nie zawsze wymienia się w sposób pełny ogrodników czy zagrodników, czasem tylko podając ich liczbę. Dotyczy to głównie klucza pułtuskiego i jabłonowskiego, w kluczach wyszkowskim i gródeckim bowiem lustratorzy w wykazach wymienili osobno wszystkich ogrodników zamieszkujących poszczególne wsie. Najemców podaje się czasem dwójkami, jeśli wynajmują łąny wspólnie. Odrębnie specyfikuje się chłopów gospodarujących na wójtostwach. Czasami, na ogół w przypadku kobiet, zapisywano samo tylko nazwisko⁸⁵. Najczęściej praktyka taka dotyczyła wdów. Inaczej niż w innych diecezjach inwentarz nie podaje stanu cywilnego mieszkańców ani liczby dzieci w rodzinach⁸⁶. Za to czasami w kolumnie tej sporządzający inwentarz podawali w pewnym momencie porządek, według którego wymieniano mieszkańców. Zabieg taki przynosi przy okazji ciekawe informacje na temat układu przestrzennego danej wioski. Dla przykładu, przy wsi Pęczratki z klucza brokowskiego (obecnie pow. zambrowski, gm. Szumowo) zapisano w połowie wykazu: „z drugą stroną dwora”⁸⁷, podobnie w wypadku Miesiączkowa z klucza górzeńskiego⁸⁸ (obecnie pow. brodnicki, gm. Górzno), a w Czarnostowie (obecnie pow. makowski, gm. Karniewo) w połowie spisu zaznaczono: „druga strona od Szweliec”⁸⁹, dodając przy okazji, że grunty w tej części wsi są mniej żyzne. W Grominie (obecnie pow. pułtuski, gm. Pułtusk), we wsi częściowo należącej do pułtuskich jezuitów, zapisano: „druga strona od Oyców”⁹⁰. Spośród pozostałych danych zawartych w spisach na uwagę zasługuje jeszcze opisanie stanu zabudowań w poszczególnych gospodarstwach chłopskich. Określano go enigmatycznie, posługując się trzema podstawowymi katego-

⁸⁰ Tamże, k. 159v: Określona jako: wioska wójtostwa.

⁸¹ Tamże, k. 161v-162.

⁸² Tamże, k. 205: zasiewają z Kinik na folwark raciąski.

⁸³ Tamże, k. 233-233v.

⁸⁴ Czasami, jeśli spokrewnieni chłopci nosili to samo imię i nazwisko, dodawano też przydomek. Np. we wsi Porządzie w kluczu wyszkowskim można odnaleźć Jana Kowalika z przydomkiem Mały i Jana Kowalika z przydomkiem „Stary”, tamże, k. 112v.

⁸⁵ ADP, Inwentarz z 1650 r., np.: w Szwelicach: *Pomaska*, k. 43v; w Porządziu: *Jembrozikowska*, k. 112v; w Udrzyniu: *Dzielnowska* oraz *Podchulka, wdowa z synami*, k. 98; w Ręgiszewie: *wdowa Pęczijna rolęj kąt*, k. 70; w Nagoszewie: *Zędlowa wdowa*, k. 110; w Porządziu: *Stankowa Ceglina wdowa*, k. 112v., ale też w Kalinowie: *Czyżewski*, k. 146.

⁸⁶ Por. AGAD, sygn. 4993, Fundusze parafii Mińsk na dobrach Oleśnica i Kamieniec 1819-1834, k. 41-42.

⁸⁷ ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 149.

⁸⁸ Tamże, k. 231v.

⁸⁹ Tamże, k. 42.

⁹⁰ Tamże, k. 36v.

riami: *dobry, mierny, zły*⁹¹. Rzadziej zaś, w sytuacjach wyjątkowych, stosowano inne określenia, jak: *komora, izba nowa, budują go, nowo budują, na chałupę ma drzewa siec, pogorzał, chałupa jest*.

Tylko w wyjątkowych sytuacjach, jak w przypadku wsi Rząśnik z klucza wyszkowskiego⁹² (obecnie pow. wyszkowski, gm. Rząśnik), stanu budynków niemal nie odnotowano, ograniczając się do podania go tylko dla trzech spośród 35 gospodarstw. Spośród omawianych zestawień warto odnotować i jedno wyjątkowe. Na końcu opisu miasteczka Andrzejewo z klucza brokowskiego (obecnie wieś: pow. ostrowski, gm. Andrzejewo) zawarto „Nomina et cognomina poddanych, którzy ze wsiów brokowskich osiedli w Andrzejewie i dali pieniądze”⁹³. Jest to więc wykaz chłopów, którym za opłatą pozwolono przenieść się ze wsi biskupich klucza brokowskiego do miasta biskupiego Andrzejewa, co zapewne miało zdynamizować rozwój małego miasteczka⁹⁴. Wykaz wymienia z imienia i nazwiska 24 chłopskich osadników, którzy przenieśli się do Andrzejewa, zyskując oczywiście status mieszczan oraz podaje w złotych (floreinach) kwoty, jakie z tego tytułu każdy z nich uiścił (od 15 do 60 zł). Niestety nie podano dat lub daty migracji ani nazw wsi, z których emigrowano.

Lustracje wsi z klucza Jabłonna zawierają dodatkowo jeszcze jedną kolumnę, zatytułowaną *Łączna*. Podaje się w niej łączną kwotę czynszów płaconych przez danego chłopą we florenach.

W sumie w dobrach biskupstwa płockiego w 11 kluczach w 1650 r. dokonano lustracji następujących liczb wsi: w kluczu pułuskim 43 wsi, w jabłonowskim 4, w wyszkowskim 21, brokowskim 25, gródeckim 5, szumlińskim 6, czerwiskim 4, raciąskim 6, mąkolińskim 9, górzyńskim 12, w płockim zaś 4. Łącznie inwentarz dóbr biskupstwa płockiego zawiera więc szczegółowe dane dotyczące 139 wsi, położonych na dzisiejszym obszarze trzech województw: mazowieckiego, podlaskiego i kujawsko-pomorskiego. Dane odnośnie do wsi zawarte w inwentarzu posłużyć mogą do badań z zakresu gospodarki i poziomu kultury rolnej (inwentarz, obciążenia fiskalne i wymiar powinności, struktura wielkości gospodarstw i analizy form użytkowania gruntów rolnych). Można posługiwać się nimi do badań nad dziejami osadnictwa, demografii historycznej na Mazowszu w połowie XVII wieku, onomastyki, historii języka polskiego (gwara mazowiecka), kultury religijnej (analiza imion), badań nad pożarami, a nawet układem urbanistycz-

⁹¹ Czasami, jak w przypadku wioski Wólka Grochowska z klucza wyszkowskiego, stosowano zapis ogólny dla całej wsi, pisząc w kolumnie: *budynki dobre*, tamże, k. 106v; podobnie w tym samym kluczu Plewki, tamże, k. 106v i Nagoszewo, tamże, k. 109. Natomiast dla wsi Porządzie, w tym samym kluczu, część opisu stanu budynków potraktowano zbiorczym zapisem *dobre*, a następnie charakteryzowano go już odrębnie dla każdego gospodarstwa, tamże, k. 112v.

⁹² Tamże, k. 111.

⁹³ Tamże, k. 138.

⁹⁴ A.Cz. Dobroński, *Dzieje Andrzejewa (do 1914 r.)*, w: *Polska – Mazowsze: dzieje polityczno-militarne, gospodarka i kultura: księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Szczepańskiemu w 65. rocznicę urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, red. A. Koseski R. Turkowski, Pułtusk 2013, s. 207-218.

nym ówczesnych wsi, by wymienić tylko kilka nasuwających się w sposób oczywisty obszarów badawczych, nie tylko z dyscypliny historia.

Omawiany inwentarz stosuje odrębny formularz opisu dla folwarków biskupich. Opisano ich w sumie 47, z czego: w kluczu pułtuskim 11, w jabłonowskim 1, w wyszkowskim 7, brokowskim 8, gródeckim 2, szumlińskim 3, czerwińskim 3, raciąskim 4, mąkolińskim 3, górzyńskim 4, w plockim zaś 1. Opisy folwarków są zróżnicowane pod względem stopnia szczegółowości. Po części jest to spowodowane różnym stanem poszczególnych dóbr. Najbardziej charakterystyczne są tu zapisy dotyczące folwarków z klucza brokowskiego. Folwark Dąbrowa opisano bowiem dosłownie dwoma zdaniem, ale nie było tam poza starą stodołą budynkiem gospodarskim żadnych innych zabudowań⁹⁵. Nieco tylko dłuższe zapisy sporządzono zaś dla folwarków Lubna⁹⁶, Kalinowo⁹⁷, Srebrna⁹⁸ i Lentownica⁹⁹. Nowy folwark w kluczu szumlińskim opisano zaś jeszcze lakoniczniej: „ten nowo założony in Anno 1650. Budynki stoją izba, sień, komora, obora, stodoła”¹⁰⁰. Podobny stan rzeczy należy odnotować dla folwarków z klucza raciąskiego¹⁰¹. Jeśli folwarki były bardziej rozbudowane, to wówczas ich opis powiększono o szczegółowy opis stanu zabudowań, a dla pomieszczeń mieszkalnych także wykaz sprzętów domowych. Zawarto również opis stanu budynków gospodarczych (obór, stodół, stajni, brogów, chlewów, wozowni, a nawet gołębników), wreszcie dokładnie specyfikowano także ewentualne wyposażenie browaru, o ile taki przy folwarku funkcjonował. Dodawano także wzmianki o stawach, jeziorach, lasach oraz ogrodach warzywnych i sadach, przedstawiając prowenty i zasady korzystania z takowych przez służbę folwarczną i chłopów z pobliskich biskupich wsi. Wyszczególniano też wsie, których chłopci w danym folwarku odrabiali pańszczyznę. Po opisanu wszystkich folwarków w danym kluczu sporządzano zbiorcze, tabelaryczne zestawienie, gdzie w korcach (dla każdego folwarku odrębnie) podawano najpierw wysokość wysiewów, polonów i omłotów za rok 1649. Specyfikacji tej dodatkowo dokonywano z rozbiem na poszczególne rośliny uprawne, to jest: żyta, zbóż jarych, pszenicy, jęczmienia, owsa, grochu, tataraki i prosa. Gdy idzie o żywy inwentarz folwarczny, to czasem podawano jego pogłowie także w zbiorczych zestawieniach tabelarycznych, jak np. w wypadku folwarków klucza gródeckiego¹⁰². Wówczas wyszczególniano dokładnie liczbę sztuk bydła (z rozbiem na „krowy pożytkowe”, jałówki w wieku 1-3 lata, buhaje i cielęta), owce, konie i drób (oddzielnie gęsi, kury, rzadziej kaczki). Czasami stan inwentarza podawano odrębnie na końcu opisu folwarku, jak to widać np. w wypadku Szum-

⁹⁵ ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 131.

⁹⁶ Tamże, k. 127.

⁹⁷ Tamże, k. 127v.

⁹⁸ Tamże, k. 129-129v.

⁹⁹ Tamże, k. 130.

¹⁰⁰ Tamże, k. 182.

¹⁰¹ Folwarki: Boguszyn, Kiniki, Cieszków i Chroścín opisano na dwóch stronach: tamże, k. 202-202v.

¹⁰² Tamże, k. 15-16v.

lina¹⁰³. Pogłowie podaje się dla 1649 r. Wyjątkowo w kluczu górzyńskim dokonano jeszcze zestawienia: *Bydło kupione za Królewica JMci po nieboszczyku JMX łubieńskim 1640*¹⁰⁴, rozpisanego z rozbiem na poszczególne folwarki tegoż klucza. W niektórych kluczach można znaleźć jeszcze dodatkowo zbiorczą informację na temat stanu granic dóbr folwarcznych i ewentualnych konfliktach granicznych. Dość obszernie informację taką sporządzono np. dla folwarków z klucza wyszkowskiego¹⁰⁵.

Oczywiście dla badań nad wielkością folwarków, strukturą własności gruntów, wielkością folwarków, profilem ich produkcji roślinnej i zwierzęcej, posiadanym wyposażeniem w narzędzia i infrastrukturę zawarte w inwentarzu dane o charakterze masowym mają wartość ogromną. Podobnie rzecz ma się z efektywnością produkcji rolnej, zwłaszcza zbożowej. Daje to także szerokie możliwości do badań porównawczych z istniejącymi już opracowaniami dla innych biskupstw¹⁰⁶, nawet w obszarach bardziej szczegółowych, jak choćby wydajność produkcji rolnej¹⁰⁷, a tych dla Mazowsza ciągle jeszcze dotkliwie brakuje¹⁰⁸.

Inwentarz z 1650 r. zawiera także opisy miast biskupich. Były to wówczas: w kluczu pułtuskim Pułtusk¹⁰⁹, Wyszków¹¹⁰ w kluczu wyszkowskim, w brokowskim Brok¹¹¹ i Andrzejewo¹¹² (w inwentarzu jako Andrzejów), Czerwińsk¹¹³ w czerwińskim, Raciąż¹¹⁴ w raciąskim, Górzno¹¹⁵ w górzyńskim, czyli łącznie siedem miast. Wszystkie opisy miast w inwentarzu zawierają mniej więcej takie same informacje. Lustratorzy podawali najpierw liczbę i użytkowników gruntów miej-

¹⁰³ Tamże, k. 183.

¹⁰⁴ Tamże, k. 244.

¹⁰⁵ Tamże, k. 82-82v.

¹⁰⁶ J. Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958; Cackowski, *Gospodarstwo wiejskie*; A. Nowak, *Początki kryzysu sił wytwórczych na wsi wielkopolskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku (na przykładzie województwa kaliskiego)*, Warszawa 1975.

¹⁰⁷ Przykładowo materiału porównawczego dostarczają: L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w. Tablice*, Warszawa 1962; W. Szczygielski, *Produkcja rolnicza gospodarstwa folwarcznego w Wieluńskim od XVI do XVIII wieku*, Łódź 1963.

¹⁰⁸ Wyjątek stanowią tu na pewno prace: S. Russocki, *Formy władania ziemią, w prawie ziemskim Mazowsza*, Warszawa 1961; A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962; H. Wajs, *Powinności feudalne chłopów na Mazowszu od XIV do początku XVI wieku w dobrach monarszych i kościelnych*, Warszawa 1986; D. Główska, *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1991, tenże, *Wieś na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: lata 1527-1794, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, s. 167-196; *Handel Mazowsza w epoce staropolskiej. Perspektywy rynków lokalnych, regionalnych i międzynarodowych*, red. H. Samsonowicz i R. Łolo, Pułtusk 2008.

¹⁰⁹ ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 12-14.

¹¹⁰ Tamże, k. 87-88.

¹¹¹ Tamże, k. 135-136v.

¹¹² Tamże, k. 137-137v.

¹¹³ Tamże, k. 194-194v.

¹¹⁴ Tamże, k. 204-204v.

¹¹⁵ Tamże, k. 230-231.

szych oraz wysokość czynszu dzierżawnego z włóki i ewentualne tytuły zwolnienia od niego. Odrębnie spisywano łąki, pastwiska, użytkowane przez mieszczan stawy i jeziora, ogrody miejskie oraz ich użytkowników z wysokością opłat. Specyfikowana jest liczba parceli w mieście, domów i pustych placów oraz wysokość czynszów od domu rocznie, wraz z roczną sumą dochodów z tego tytułu. Przy spadkach dochodu podawany jest dokument, na podstawie którego zmieniano wysokość opłat lub je znoszono. I tak w Andrzejewie tamtejszy burmistrz okazał przywilej dotyczący wysokości czynszów wydany przez biskupa Wojciecha Baranowskiego¹¹⁶. Następnie podawano liczbę rzemieślników poszczególnych cechów i wysokość wnoszonych przez każdego z nich opłat w pieniądzu i danin w produktach, wraz z ich sumą w stosunku rocznym. Czasem zapisywano tylko sumę procentu lub stosowano jeszcze ogólniejszy zapis, jak np. w Wyszku: „Rzeźnicy od każdego bydłęcia gdy szynkują, dają do dworu łopatkę albo mostek, jest ich w licznie 10”¹¹⁷. Niestety zapisy tego typu utrudniają dokładniejsze szacunki dochodu w wypadkach wielu cechów. Inwentarz w opisach miast sporo miejsca poświęca traktowanym zawsze w odrębnej partii młynom i młynarzom. Podaje się rodzaj młynów (np. wodne brzegowe, pływaki *vel* bździele)¹¹⁸ wysokość opłat wnoszonych przez młynarzy w pieniądzu oraz w zbożu (w korcach, na ogół: pszenicy, jęczmienia) lub wysokość opłat i danin od przemielonego słodu. Najobszerniejszy taki opis zawarto przy okazji Pułtuska, gdzie w 1650 r. działały 4 młyny. Tu wymieniono nawet z imienia i nazwiska młynarzy, choć nie zaznaczono, czy mieli oni prawo dziedziczenia młynów¹¹⁹. Odrębnie i szczegółowo opisano także trzy młyny przy Gródku¹²⁰ i Górznie¹²¹. Kolejnym omawianym w inwentarzu źródłem dochodu z miast biskupich były opłaty handlowe. Podawano liczbę dni targowych w tygodniu oraz doroczne daty jarmarków. Tu także nie specyfikowano stawek za kram czy jatkę, ale wykazywano jedynie roczny dochód tytułu targowego i jarmarcznego. Odnotowywano również wysokość podatków pogłównego i podymnego płaconych przez mieszczan i ewentualne libertacje. Opis kończył sumariusz procentów z danego miasta. Źródło, jak już wspomniano, tylko w niewielkim stopniu było wykorzystywane przez badaczy w monografiach na temat historii miast mazowieckich i opracowaniach ogólniejszych¹²². Tym bardziej więc warto odsyłać do niego historyków przy okazji kolejnych studiów.

Ostatnią kategorię zawartości inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 r. można określić mianem inne. W tym wypadku nie znaczy to w najmniejszym stop-

¹¹⁶ Tamże, k. 137.

¹¹⁷ Tamże, k. 87v.

¹¹⁸ Por. U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009.

¹¹⁹ ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 13v.

¹²⁰ Tamże, k. 171.

¹²¹ Tamże, k. 228v-229.

¹²² Bardzo niepełne dane na ten temat zamieszcza np. R. Krysztofik, *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2007, s. 18-89; syntetycznie: R. Łolo, *Miasta północnego Mazowsza w epoce wczesnonowożytnej – stan badań i najpilniejsze potrzeby*, „Biezuńskie Zeszyty Historyczne”, (2016) nr 30, s. 81-87.

niu mniej wartościowe, ale raczej unikatowe i rzadkie. Chodzi tu o przywoływany już wcześniej i publikowany opis zamku biskupiego w Pułtusku, ciekawą i szczegółową relację na temat stanu i wyposażenia dworu biskupiego w Wyszkuwie¹²³, dworów w Gródku¹²⁴, Broku (wraz z folwarkiem)¹²⁵, Mąkolinie (wraz z folwarkiem)¹²⁶, Szumlinie¹²⁷, Raciążu¹²⁸, Górznie (wraz z folwarkiem)¹²⁹ i w Płocku¹³⁰.

Zainteresowanie badaczy bartnictwa, o czym była już mowa, wzbudził natomiast dość obszerny opis puszczy biskupiej z klucza wyszkowskiego¹³¹. Zawiera on bowiem szczegółowe wykazy bartników, liczbę i lokalizację utrzymywanych przez nich barci oraz wysokość danin w miodzie, a przede wszystkim niezbyt często przedstawiane w źródłach znamiona bartne¹³². Nieco mniej uwagi poświęcono zaś w historiografii przedmiotowi opisowi bartników lub barci z kluczków górzyńskiego¹³³ i gródeckiego¹³⁴. Z pomniejszych materiałów zamieszczonych w omawianym inwentarzu wymienić jeszcze można rewizję wójtostwa brokowskiego¹³⁵, wykaz opłat z tytułu „gajowego” z klucza wyszkowskiego¹³⁶, płaconego dorocznie przez poszczególne wsie w korcach owsa i kapłonach. W zakresie gospodarki leśnej warto też wspomnieć lakoniczny opis dochodów z puszczy i pieca smolnego zawarty w opisie klucza górzyńskiego¹³⁷. Stanowią one cenny materiał do badań nad gospodarką leśną w Koronie w XVII stuleciu. Do eksceptów w tekście zaliczyć można sporządzony odrębnie tylko dla jednego klucza opis zatytułowany *Powinność i zwyczaję pospolite we wsiach klucza wyszkowskiego*. Przyczyny i cel umieszczenia w inwentarzu tego fragmentu wyjaśnia się zaraz na początku:

Robota na wszystkich poddanych w Inwentarzu J[eg]o M[os]ci X[ię]dza] Głębocznego, archidiacona gnieźnieńskiego, kanonika płockiego, regenta sede vacante klucza wyszkowskiego po śmierci nieboszczyka J[eg]o M[os]ci X[ię]dza] Stanisława Łubieńskiego, biskupa płockiego opisana, iż przeciwko postanowieniu nieboszczyka X[ię]dza] Barnowskiego prywatnie i nad zwyczaj wszystkich innych w biskupstwie płockim kluczków niedawno podwyższona robota, przez co poddani niszczeją i ról osiadać nie chcą. Przeważa aby się takiemu niszc-

¹²³ ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 76-78.

¹²⁴ Tamże, k. 167-169.

¹²⁵ Tamże, k. 125-127.

¹²⁶ Tamże, k. 212-213.

¹²⁷ Tamże, k. 181-182.

¹²⁸ Tamże, k. 201-201v.

¹²⁹ Tamże, k. 224v-225v.

¹³⁰ Budowlę określono: *Kamienica albo pałac na residentią Ich MMXX Biskupów Płockich*, tamże, k. 247-248.

¹³¹ ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 118-122.

¹³² B. Namysłowski, *Znamiona bartne mazowieckie XVII i XVIII wieku i inne znaki ludowe: przyczynek do heraldyki i folkloru*, Poznań 1927.

¹³³ ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 228v.

¹³⁴ Tamże, k. 169v.

¹³⁵ Tamże, k. 105.

¹³⁶ *Owasy gajowe i kapłony z różnych wsi względem zbierania drew leżących*, tamże, k. 82v-83.

¹³⁷ ADP, Inwentarz z 1650 r., k. 229v.

czeniu dóbr kościelnych zabiegało, za spólną namową J[eg]o M[oś]ci X[ię]dza] administratora płockiego i X[ię]dza] regenta wyszkowskiego postanowiona¹³⁸.

I tu zaczyna się wymienianie obciążeń. Zatem dokument miał charakter porządkujący stan prawny, który uległ naruszeniu. Jest też dowodem na to, że wymiar świadczeń poddanych w dobrach kościelnych podlegał kontroli i nie był tylko i wyłącznie podwyższany. Przy okazji można dowiedzieć się również, że w 1640 r., po śmierci biskupa S. Łubieńskiego, ks. kanonik Głębocki jako administrator sporządził inwentarz klucza wyszkowskiego, którego treści niestety nie jest znana. W zestawieniu niniejszym wspomnieć jeszcze trzeba o wykazach kwitów poborowych z lat poprzedzających wizytację, zamieszczonych tylko dla klucza wyszkowskiego¹³⁹, brokowskiego¹⁴⁰, mąkolińskiego¹⁴¹ (tu najobszerniejsze od 1628 r.) i gródeckiego¹⁴² (tylko podymne). Zestawienia te dostarczają z kolei danych badawczych do niemal dziewięćdziesiąt procent jeszcze problematyki obciążeń fiskalnych dóbr kościelnych na Mazowszu.

Z powyższego przeglądu treści inwentarza dóbr biskupstwa płockiego z 1650 r. wyłania się więc szeroki wachlarz danych, otwierający możliwości badawcze w obszarach, które ciągle jeszcze czekają na swoich eksploratorów. Chodzi przy tym nie tylko o Mazowsze, ale również badania porównawcze przydatne dla dziejów gospodarczych innych regionów i całego Królestwa Polskiego w XVII stuleciu. Pozostaje więc żywić nadzieję, że niniejszy tekst choć w skromny sposób przyczyni się do pełniejszego wykorzystania tego mało znanego źródła.

¹³⁸ Tamże, k. 88v.

¹³⁹ Tamże, k. 122v-123v.

¹⁴⁰ Tamże, k. 164-165.

¹⁴¹ Tamże, k. 215-215v.

¹⁴² Tamże, k. 179v.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu

sygn. CP 15-20, Księgi beneficjów – Libri beneficiorum (1510-1622).

sygn. 26-27, 111-119, 379-385, Libri Revisionum et Granicierum (1393-1772).

sygn. CP 120-159, Libri revisionum et inventaria (1562-1796).

sygn. CP 160-195, Inwentarze poszczególnych kluczy dóbr biskupstwa poznańskiego z lat 1408-1796.

Archiwum Diecezjalne w Płocku

(dawna sygn. B nr 4), 1595: Inwentarz dóbr biskupich klucza płockiego.

bez sygn., 1635-1775 Akta dóbr biskupstwa płockiego.

bez sygn., Mf ABMK 1536, 1692-1693 Akta dóbr biskupów płockich.

sygn. B 343, 1776-1777 Rachunki dóbr biskupstwa płockiego.

bez sygn., 1785 Akta dóbr biskupów płockich zanarwiańskie.

sygn. B 21, 1811-1852 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 3.

bez sygn., 1811-1866 Akta dot. pałacu biskupiego w Pułtusk.

sygn. B 21, Mf ABMK 1534, 1819-1852 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 1.

bez sygn., 1852-1866 Akta dot. pałacu biskupiego w Pułtusk.

sygn. B 21, 1853-1856 Akta dotyczące pałacu biskupiego w Płocku, cz. 2.

sygn. B 23, Mf ABMK 1534, 1855-1862 Akta dot. pałacu biskupiego w Płocku [finansów, dzierżawy, pogorzeli].

bez sygn., 1863-1875 Akta dot. pałaców biskupich w Płocku i Pułtusk.

sygn. 124, Mf ABMK 1518, Akta dóbr biskupów płockich 1695-1701.

(dawna sygn. B nr 346), Anno Domini 1650 Revisio episcopatus Plocensis ex commissione Serenissimi Poloniae et Sueciae Principis et R[ever]endissimi Domini D[omi]ni Caroli Ferdinandi episcopi Plocensis et Vratislaviensis Ducis Opolensis et Rati-borensis Abbatis Clarae Tumbae et per Illustros et R[ever]enos Dominos Joannem Cieliecki archidiaconum Dobrzynensis, Poznanensis, Plocensis canonicum, Albertum Brzeski canonicum Plocensem, praepositum Scarisseviensis, Joannem Zadorski canonicum Plocensem, praepositum Osiecensem, Jakobum Belza, canonicum Plocensem, Pultoviensem a venerabili capitulo generali Plocensi deputatos.

sygn. 121, Mf ABMK 1493, Inventorium partis bonorum episcopatus Plocensis vide licet ante fluvium Narev tantum sito rum per me infrascriptam vacante sede post fata Hieronimi Szeptycki eppi Plocensi die 9-na Augusti anno praesenti 1773 subsecuta in capitulo electionali administratoris electrum aecomum conscribere inchoatum ac tandem brevi spatio temporis circa captam possessionem ejusdem episcopates a Celesissimi principe Michaelae Poniatowski episcopo Plocensi duce Pultoviae ad natum ejusdem Celesissimi principis in generali capitulo por festo Navitatis B.V.M. anno current celebrato confirmatum delegatumque Revisorem scilicet Joannem Lempicki canonicum cathedral Plocensi diebus mensium Augusti, Septembri, Octobri 1773 anno continnetum.

sygn. 119 (B nr 5) Mf ABMK 1492, Inwentarz biskupstwa płockiego w. XVII.

sygn. 127, Mf ABMK 127, Opis klucza górzeńskiego z 1747.

Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie

sygn. Inv.B.1.Lustracje dóbr biskupstwa krakowskiego z lat 1644-1645.

sygn. Inv.B.2, Władarstwo Krakowskie czyli Lustracje D.B.K. A. 1668.

sygn. Inv.B.28, Inwentarz Generalny Kluczków Kieleckiego y Samsonowskiego (...) spisany 1746.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
sygn. 4993, Fundusze parafii Mińsk na dobrach Oleśnica i Kamieniec 1819-1834.
sygn. Dz. LVI, nr 27, Inwentarz Klucza Kieleckiego (...) 1788, ASK.

Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego
sygn. 73, J. Witord, Ciosna bartników wyszkowskich, mps.

Biblioteka Kórnicka PAN
sygn. BK 01128, Korespondencja Karola Ferdynanda Wazy i dostojników świeckich i duchownych (1639-1650).

Źródła drukowane

Connotatio villarum, decimarum, censuum dioecesis Wladislaviensis (ex an.1526-1527), wyd. S. Chodyński, Włocławek 1891.

Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do r. 1759 inwentarzy, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927.

Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759, wyd. R. Mienicki, Toruń 1959.

Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676), wyd. R. Mienicki, Toruń 1956.

Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z roku 1564, wyd. E. Długopolski, Kraków 1938.

Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1582 roku, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953.

Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w., wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1957.

Inwentarze i lustracje klucza sławkowskiego XVII i XVIII wieku, oprac. S. Witkowski, J. Krajniewski, Dąbrowa Górnicza-Sławków 2013.

Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przelomu roku 1773 i 1774, oprac. A. Marini, Poznań 2020.

Inwentarze kolegium jezuitów w Nowogrodzku oraz jego majątków ziemskich z przelomu roku 1773 i 1774, oprac. A. Marini, Poznań 2020.

Joannis Długosz Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis, t. 1-3, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1863-1864.

Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510, wyd. J. Nowacki, Poznań 1950.

Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej, t. 1-2, wyd. K. Łukowski, Gniezno 1880-1881.

Lustracje zamku pułtuskiego, oprac. M.M. Grzybowski, Ciechanów 1977.

Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1598, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1951.

Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

Opracowania

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. Informator, oprac. F. Banaszak i F. Lenort, <http://www.wtg-gniazdo.org/forum/viewtopic.php?style=3&f=2&t=14598> (dostęp: 23.10.2020).

- Braun Krzysztof, *Bartnictwo w Puszczy Białej*, w: *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość – środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, red. J. Kazimierski, Ciechanów 1989, s. 364-389.
- Brzezińska-Laszczkowa Jadwiga, *Karol Ferdynand król wicz polski i biskup wrocławski*, Kraków 2009.
- Burszta Józef, *Znamiona bartne w Puszczy Wyszowskiej*, „Lud”, 41 (1954) s. 530-573.
- Cackowski Stefan, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII-XVIII wieku*, cz. 1: *Gospodarstwo chłopskie*, Toruń 1961.
- Chłapowski Krzysztof, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996.
- Dalecki Maciej, *akta dóbr biskupów przemyskich obrządku łacińskiego 1652-1883: inwentarz archiwalny zespołu*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, 11 (1996) s. 101-113.
- Długosz Teofil, *Biskupi polscy XVII-XVIII w., obsada, dyspensy taksy*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 5 (1958) nr 2, s. 73-98.
- Dobroński Adam Czesław, *Dzieje Andrzejewa (do 1914 r.)*, w: *Polska – Mazowsze: dzieje polityczno-militarne, gospodarka i kultura: księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Szczepańskiemu w 65. rocznicę urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, red. A. Koseski R. Turkowski, Pułtusk 2013, s. 207-281.
- Dworzaczek W., *Kołudzki Szymon h. Pomian (ok. 1570-1656)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13, red. E. Roztworowski, Wrocław 1967-1968, s. 365-366.
- Filipczak-Kocur Anna, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648. Projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006.
- Gloger Zygmunt, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 2, Warszawa 1901.
- Główka Dariusz, *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1991.
- Główka Dariusz, *Wieś na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *lata 1527-1794*, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, s. 167-196.
- Góralski Wojciech, *Andrzej Chryzostom Załuski, biskup płocki 1692-1698. Wkład w dzieło recepcji reformy trydenckiej*, Warszawa 1987.
- Graczyk Waldemar, *Stanisław Łubiński: pasterz, polityk i pisarz 1574-1640*, Kraków 2005.
- Graczyk Waldemar, *Inwentarz dóbr przednarwiańskich biskupstwa płockiego z 1785 roku*, „Nasza Przeszłość”, 107 (2007) s. 265-276.
- Grzybowski Michał M., Zygnier Leszek, *Episkopat płocki w latach 1075-2015. 940 lat istnienia diecezji*, Płock 2015.
- Handel Mazowsza w epoce staropolskiej. Perspektywy rynków lokalnych, regionalnych i międzynarodowego*, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2008.
- Katalog mikrofilmów Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, cz. 3, oprac. ks. B. Kumor, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 24 (1972) s. 173-277.
- Katalog mikrofilmów Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II*, oprac. M. Dębowska, Kraków 2017.
- Kielak Bernard, *Historia bartnictwa na Mazowszu*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 18 (2004), s. 14-25.
- Krysztofik Robert, *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2007.
- Kujawski Witold, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w archiwum diecezjalnym we Włocławku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 68 (1997) s. 28-161.

- Librowski Stanisław, *Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 7 (1963) s. 77-94.
- Librowski Stanisław, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 28 (1974) s. 41-219.
- Lolo Radosław, *Pułtusk w drugiej połowie XVII wieku w świetle inwentarzy dóbr biskupich*, „Rocznik Mazowiecki”, 19 (2007) s. 242-251.
- Lolo Radosław, *Miasta mazowieckie w II połowie XVI i początkach XVII wieku. Kryzys w procesie integracji?*, w: *Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku. Studia i szkice*, red. J. Dzięgielewski, Warszawa 2010, s. 161-186.
- Lolo Radosław, *Kościół w epoce nowożytnej*, w: *Dzieje Pułtuska*, t. 1: *do 1795 roku*, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 265-334.
- Lolo Radosław, *Oświata i kultura w Pułtusk w epoce staropolskiej*, w: *Dzieje Pułtuska*, t. 1: *do 1795 roku*, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 335-360.
- Lolo Radosław, *Miasta północnego Mazowsza w epoce wczesnonowożytnej – stan badań i najpilniejsze potrzeby*, „Biezuńskie Zeszyty Historyczne”, (2016) nr 30, s. 81-87.
- Majewski Dariusz, *Inwentarz ksiąg metrykalnych Archiwum Diecezjalnego w Płocku*, Płock 2006.
- Majewski Dariusz, *Spis dokumentów parafialnych w zasobach Archiwum diecezjalnego w Płocku*, Płock 2011.
- Majewski Dariusz, *Inwentarz ksiąg metrykalnych Archiwum Diecezjalnego w Płocku*, Płock 2014.
- Makowski Mateusz, *Inwentarz klucza miechowskiego z 1731 r.*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne”, 3 (2016) s. 19-68.
- Markiewicz Anna, *Osiemnastowieczne inwentarze jako źródło do dziejów klasztorów prowincji ruskiej dominikanów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 61 (2013) nr 1, s. 75-84.
- Milewski Dariusz, *Stan gospodarczy klucza pułtuskiego w świetle inwentarza dóbr biskupów płockich z 1650 roku*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 9, red. J. Szczepański, Pułtusk 2011, s. 55-68.
- Morawski Zbigniew, *Gospodarka Pułtuska w okresie nowożytnym w: Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 9, red. J. Szczepański, Pułtusk 2011, s. 43-54.
- Nagielski Mirosław, Kossarzecki Krzysztof, Przybyłek Łukasz, Haratym Andrzej, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655-1660*, Warszawa 2015.
- Namysłowski Bolesław, *Znamiona bartne mazowieckie 17 i 18 wieku i inne znaki ludowe: przyczynek do heraldyki i folkloru*, Poznań 1927.
- Nowak Andrzej, *Początki kryzysu sił wytwórczych na wsi wielkopolskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku (na przykładzie województwa kaliskiego)*, Warszawa 1975.
- Pleskaczyńska Małgorzata, *Źródła historyczne do dziejów Broku i Puszczy Białej*, w: *Brok i Puszcza Biała. Przeszłość – środowisko geograficzne, kulturowe i przyrodnicze*, red. J. Kazimierski, Ciechanów 1989, s. 543-592.
- Rozynkowski Waldemar, *Nieznanym inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z 1661 roku*, „Zapiski Historyczne. Kwartalnik Poświęcony Historii Pomorza” (2003) z. 2-3, s. 194-206.
- Sawicki Jakub, *Conclia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, t. 4: *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, Warszawa 1952.
- Russocki Stanisław, *Formy władania ziemią, w prawie ziemskim Mazowsza*, Warszawa 1961.

- Siniarska-Czaplicka Jadwiga, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1969.
- Sowina Urszula, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009.
- Szczygielski Wojciech, *Produkcja rolnicza gospodarstwa folwarcznego w Wieluńskim od XVI do XVIII wieku*, Łódź 1963.
- Topolski Jerzy, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958.
- Tutalak Ewa, *Wielkość gospodarstw kmiecych w kluczu muszyńskim biskupów krakowskich w XVII-XVIII w.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin-Polonia”, 69 (2014) z. 1-2, s. 119-134.
- Wajs Hubert, *Powinności feudalne chłopów na Mazowszu od XIV do początku XVI wieku w dobrach monarszych i kościelnych*, Warszawa 1986.
- Wawrzyńczyk Alina, *Gospodarstwo chłopskie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962.
- Wiśniewski Krzysztof, *Emigracja z Mazowsza i miast mazowieckich w XVI-XVII wieku w świetle rejestrów przyjęć do prawa miejskiego*, w: *Mazowsze w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku. Studia i szkice*, red. J. Dziegielewski, Warszawa 2010, s. 187-232.
- Wiśniewski Krzysztof, *Pułtusk w XVI-XVIII wieku. Ustrój – gospodarka – ludzie*, w: *Dzieje Pułtuska*, t. 1: *do 1795 roku*, red. H. Samsonowicz i R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 147-264.
- Zajda Aleksander, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa 1979.
- Żebrowski Tadeusz, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976.
- Żytkowicz Leonid, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w. Tablice*, Warszawa 1962.

Netografia

- Czapliński Władysław, *Karol Ferdynand Waza*, w: *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa, <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/karol-ferdynand-waza> (dostęp: 9.11.2020).
- <https://archiwumplock.pl/opis-zasobow-archiwum/> (dostęp: 23.10.2020).

LITTLE-KNOWN INVENTORY OF THE PŁOCK BISHOPRIC FROM 1650

Abstract

The following were discussed in the archival context: the place of storage, state of preservation, physical description and reasons why the 1650 inventory of the Płock bishopric has been little used by researchers. The discussion was conducted against the background of the achievements of Polish historiography in the matter in question, as well as the state of preservation and the content of other inventories of the Płock bishopric from the 16th-18th centuries, preserved in the Diocesan Archives in Płock. Then, the origin and course of the 1650 inspection and review, carried out on the initiative of the bishop of Płock, Karol Ferdynand Waza, were presented. The author presented the contents of the inventory broken down into descriptions of 139 villages, 47 granges, 7 towns and briefly characterized the other items of the contents. They pointed to the extensive possibilities of using the source in research on the economic history of Mazovia against the comparative background of the Crown of the Kingdom of Poland, social relations, the structure of farm size, settlement and onomastics.

Keywords: inventories of episcopal goods; Płock bishopric; Płock diocese; 17th century glebe; Mazovia, economy of the 17th century; episcopal cities of Mazovia; Masovian granges

Translated by Grzegorz Knyś